

187956

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

GÜNCEL DİNÎ MESELELER BİRİNCİ İHTİSAS TOPLANTISI

(Tebliğ ve Müzakereler)

Ankara : 02 - 06 Ekim 2002

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	187956
Tas. No:	207.004 GÜNİ D.

ANKARA—2004

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 624
İlimi Eserler / 103

Editör & Redaksiyon
Dr. Mehmet BULUT

Dizgi & Grafik
Hüseyin DİL

Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Mat. Tic. İşl.
Tel: (0 312) 354 91 25

2004.06.Y.0003-624
ISBN 975-19-3587-3

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0312) 295 73 06 - 295 72 75

II. TEBLİĞ

ÇAĞDAŞ BİR SORUN OLARAK “KUR’AN’IN ANLAŞILMASI” SORUNU

Doç. Dr. Ömer Özsoy

Muhterem Hocalarım ve değerli arkadaşlar; hepinizi saygıyla ve sevgiyle selâmlıyorum.

‘Kur’an’ın anlaşılması’ sorunuyla ilgili bir tebliğ hazırlama konusunda sevgili Hocam Şamil Bey tarafından tanzif olunduğumda, bu meseleyi hangi zaviyeden, hangi kapsamda ve nasıl bir sistem dahilinde ele almanın uygun olacağı üzerinde uzunca teemmül ettim. Sonunda, bana tevdi olunan bu görevi bir fırsat bilip, Kur’an’ın anlaşılmasını bir sorun hâline getirmenin ne olduğuna dair imalî fikrimin beni götürdüğü sonuçları meslekdaşlarımla ve hocalarımla paylaşıp, onların tenkitlerine arz etmeye karar verdim. Dolayısıyla, birazdan sizlere arz edeceğim metin, iki temel öncülden hareket etmektedir: Birincisi, Müslümanların Kur’an’la ‘anlama’ düzeyindeki ilişkilerinin bir sorunsal alanı olduğu; ikincisi ise, bu sorunun çağdaş bir sorun olduğudur. İrticali konuşma konusunda kendimi mahir bulmadığım ve yazılı metnin herhangi bir unsurunu sunum dışı bırakmaktan korktuğum için, dinleyiciler açısından sıkıcı bir tarz olduğunu bildiğim halde, affınıza sığınarak, tebliğimi okuyarak sunacağım.

Hadis koleksiyonlarımızın ve usûl-i tefsir kaynaklarımızın, Hz. Peygamber’in ve sahabenin tefsirinden aktardığı örneklerden, ilk neslin Kur’an’ın hitabı karşısında ne tür anlama zorlukları yaşadıkları hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. Bu verilere dayanarak, söz konusu ‘anlamama’ veya ‘yanlış anlama’ örneklerinin, genellikle, kişisel durumlar olduğunu; dolayısıyla, bu örneklerin, ilk neslin genelini temsil etmekten uzak olduğunu söyleyebiliriz. Sonuçta, ilk neslin geneli bakımından, bir ‘Kur’an’ın anlaşılması sorunu’ndan söz edilemeyeceğini söylemek, temelsiz bir genelleme olmasa gerekir. Tarihsel verilerin teyit ettiği bu durum, yani Kur’an’ın ilk nesil tarafından anlaşılması, elbette, onların zihinsel donanım bakımından imtiyazlı olmalarının değil, Kur’an’ın onlarla karşılıklı ve canlı bir ilişki kurmuş olmasının sonucudur. Kur’an’ın ilk nesille ilişkisini canlı ve karşılıklı kılan etkenleri topluca ifade ettiğini söyleyebileceğimiz kavram, Kur’an’ın kendi söylemini nitelemek için kullandığı ‘Arâbilik’tir. Dilin kültürden bağımsız olmadığını, hatta büyük ölçüde kültürün bir ürünü olduğu-

nu; dolayısıyla, bir dili kullanmakla, o dilin ait olduğu kültür evrenine girilmiş olacağını göz önünde bulundurduğumuzda, Kur'an'ın söyleminin ilk muhataplarla kurduğu yakınlığın, kuşkusuz, dil vasıtasıyla gerçekleştiğini, ancak, dilsel düzeyden ibaret kalmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, muhatapların Kur'an'ı anlayabilmelerinin olmazsa olmaz koşulu olan Arabîlik vasfı, yalnızca Kur'an'ın kullandığı dili değil, aynı zamanda onun dil vasıtasıyla içine girdiği zihniyet dünyasını ve kültür evrenini nitilemektedir. Kur'an'ın Arapların diliyle, Araplık olgusunun içinden ve muhatapların yaşadıkları olaylar üzerinden konuşması, hitap-muhatap ilişkisinin güncelliği bakımından, ilk neslin Kur'an'la ilişkisini biricik kılmaktadır. Bu yüzden, onların geneli açısından, sonraki bütün zamanlarda değişen yoğunluklarda var olagelen türden anlama zorlukları söz konusu olmamıştır. İlk neslin Kur'an hitabı karşısındaki ayrıcalıklı konumlarını betimlemek üzere, onların Kur'an'ı anlamaları için, hitabın kendilerine ulaşmasının yeterli olduğunu söyleyebiliriz. Gerek Hz. Peygamber'in elçilik görevinin, kendisine indirileni 'duyurmak'la sınırlandırılması, gerekse müşrik Arapların, Kur'an'ın 'duyulma'sından tedirgin olmaları, Kur'an hitabının 'okunan' bir şey değil, 'duyulan' bir şey olarak ilk nesil üzerindeki tesir gücünü belgelemektedir.

Kur'an vahyinin, inananiyla inanmayanıyla ilk nesli can damarından yakalayabilmiş olması, onun hitabını muhatapları açısından 'güncel bir sesleniş' kılan nitelikleri sayesinde mümkün olmuştur. Kuşkusuz, Kur'an, bütün Müslüman nesiller üzerinde kurucu bir etkiye sahip olagelmıştır ve Müslüman toplumlar da dahil olmak üzere, insanoğlunun yeryüzüne kapandığı, varoluşunda ve yaşantısında aşkın olanın yerini gündün güne daralttığı çağdaş dönemde bile Kur'an bu etkisini belli ölçüde de olsa sürdürmektedir. Ancak, onun ilk nesil üzerinde bıraktığı sıcak tesir ve icra ettiği dönüştürücü rol, sonraki hiçbir nesil üzerinde bir daha aynı ölçüde gerçekleşmemiştir. Bunun elbette birtakım nedenleri vardır. Bu nedenler/engeller üzerinde teemmül etmek, Kur'an'ın anlaşılması sorunsalı bağlamında, onun beşer idrakiyle bulunduğu ilk zemin olan nüzül dönemi ile sonraki dönemler arasındaki farkın boyutlarını daha iyi takdir etmemize ve bu engellerin giderilebilirliklerini en azından kuramsal düzeyde sınımamıza yardımcı olacaktır.

Kur'an karşısında ilk nesille sonraki nesillerin konumlarının farklılaştığı temel iki alandan söz edilebilir.

Birincisi, ilk neslin Kur'an'ın nüzülüne ve Kur'an'ın rehberliğinde cereyan eden hareketin seyrine hem şahadet hem refakat etmiş olmalarına mukabil, sonraki nesillerin bundan yoksun olmasıdır. Kuşkusuz, bu, bilgisel ve varoluşsal boyutları olan bir farklılaşmadır. Bu farklılaşmanın ortaya koyduğu engellerle karşılaşan ilk nesil olan tâbiîn kuşağı, bilgisel yoksunluklarını, sahabenin tanıklığına başvurmak suretiyle gidermeye çalışmışlardır. Bugüne kadar gelen sınırlı sayıdaki esbâb-ı nüzül rivayetinin ve sahabe nesline dayanan tefsir haberlerinin içerdiği bilgiyi, büyük ölçüde, ikinci neslin Kur'an'la aralarındaki epistemolojik

mesafeyi kapatmak üzere, sahabilere yönelttikleri sorulara borçluyuzdur. Söz konusu farklılaşmanın varoluşsal boyutu konusunda başvurulabilecek yegâne insani imkan ise, ilk nesille duygudaşlık kurmaya çalışmaktır. Sahabenin dizinin dibinde, gözünün önünde yetişmiş ve Kur'an'ın yarattığı bir geleneğin atmosferini teneffüs etmiş olmaları itibarıyla, bu imkan bakımından en şanslı olanlar, tâbiîn kuşağındaki Müslümanlardı kuşkusuz... Bu imkanın, kaynaktan uzaklaştığı ölçüde, her nesilde daha da azaldığını teslim etmek durumundayız.

Kur'an karşısında ilk nesille sonraki nesillerin konumlarının farklılaştığı ikinci alan ise, Kur'an'ın algılanma biçimidir. Tâbiîn kuşağıyla başlamak üzere, sonraki bütün nesiller, Kur'an'ı bir metin/kitap olarak görmüş ve idrak etmişlerdir. Kur'an'ın idraklere yansıma biçimindeki bu farklılaşma, tâbiîn nesline gelindiğinde Kur'an'ın yazılmış ve iki kapak arasına alınmış bir metin/kitap olmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda, artık Kur'an onların yaşadıkları olaylarla, kendi gerçeklikleriyle doğrudan ilgili, nâzil olmaya devam eden, açık bir imkan değil; olmuş bitmiş bir bütünlüktü. Nitekim, tâbiî müfessirlerin sahabeden aldıkları tefsir birikiminin üzerine kattıkları bilginin nahiv ve lügat/müfredat ağırlıklı olması, Kur'an'ın algılanış biçimindeki farklılaşmaya bağlı olarak, Kur'an'ın anlaşılması'nın da, yazılı bir metnin içerdiği anlamların deşifre edilmesine dönüşmeye başladığının somut bir göstergesidir.

Bir ân için bu tarihî seyre ara verip, bugünden geriye doğru bakacak olursak, ulûm-i islâmiyenin kurumsallaştığı, farklı düşünce geleneklerinin geliştiği ortaçağlara gelindiğinde, Kur'an'ın artık bir 'referans metni' hâline geldiğini tespit edebiliyoruz. Müslümanların Kur'an algılarının evrimine start veren ilk gelişmenin, Hz. Osman döneminde başlayan Kur'an metnini standardize etme girişimi olduğu akla gelebilir. Ancak, Müslümanların Kur'an'a bir referans metni olarak başvurma alışkanlığı edinmelerinin ardında, Müslümanların yarattığı medeniyetin metin merkezli bir karakter kazanmasına yol açan etkenlerin izlerini aramanın daha isabetli olacağı kanısındayız. Doğrusu, bu karmaşık süreci tahlil edebilmek, ciddi araştırmalar yapmayı gerektirmektedir. Bu noktada, özellikle Sünnî dünyanın Kur'an ve Sünnet/Hadis algısı üzerinde derin ve kalıcı izler bırakmış olan İmam Şâfiî'nin entelektüel girişiminin, İslâm medeniyetinin bir metin medeniyetine dönüşmesinde, dolayısıyla, Kur'an'ın bir referans metni olarak algılanmasında ne denli belirleyici olduğu sorusunu, incelenmeye değer bulduğumuzu eklemek isteriz. Gelenek veya Sünnet medeniyeti olarak nitelenecek mümkün olan ilk dönemlerde referans kaynağı, ilk tecrübeye ulaştıracak bir köprü işlevi üstlenen önceki nesillerin uygulama, yorum ve birikimleri -yani gelenek- iken; metin medeniyeti olarak nitelenebilecek dönemde, referans kaynağı, Kur'an (Kitap) ve hadislerdir; yani metinlerdir.

Kur'an'ın referans metni olarak algılanması, tek tek âyetlerin, hatta ifadelerin, tarihsel ve metinsel bağlamından bağımsız olarak, tek başına bir referans

değeri taşıdığını varsaymaktadır. Kur'an'ın referans metni olarak okunmasında, kendi özgün bağlamından soyutlanan Kur'an ifadelerinin anlamını tayin edecek olan bağlam işlevini ise, öznenin mensup olduğu yorum geleneği üstlenmektedir. Nitekim, her kelâm ekolü, her fıkıh ekolü, hasılı, her düşünce akımı, Kur'an'da, kendi görüşünü refere edebileceği türden âyetler veya en azından ifadeler bulabilmiştir. Böylece, Kur'an, işlevsel bakımdan, farklı gelenekler içinde farklı anlamlar ifade edebilen bir meşruiyet aygıtına dönüşmüş oluyordu. Tefsir edebiyatımız, Kur'an'ın bir referans metni olarak dolaşımda bulunduğu nesillerde, yalnızca düşünce sistemlerinin değil, kendi tarihselliklerinin her unsurunun Kur'an'da bir yansımaları arama refleksi geliştiğini görmemize yetmektedir. Artık yorumcu, Kur'an'da ihtiyaç duyduğu her konuda, ima yoluyla da olsa, bir bilgi bulabilmekte; buna mukabil, yorumcunun etkin tarihinin onaylamadığı hiçbir şey Kur'an'da yer almamaktadır. Bugün yaygın Kur'an okuma biçimi olarak egemenliğini sürdüren yorum anakronizminin en tipik örneklerini bu dönemlerden itibaren yazılan eserlerde görmek mümkündür.

Çağdaş dönemde 'Kur'an'ın anlaşılması' macerasını doğru çözümlenemeyen bakımından üzerinde durulması gereken son gelişme de, Müslümanların Batı medeniyeti ve modernite ile karşılaşma ve hesaplaşma tecrübeleridir. Bu tecrübeyi özgün ve kayda değer kılan yanı, meşruiyet ölçütünü geçmişte arayan geleneksel paradigmanın devrilmesine yol açmış olmasıdır. Kuşkusuz, modern dönemde de Kur'an bir referans metni olarak dolaşımda idi; ancak, önce Kur'an'ı meşrulaştırmak için modern değerlere referansta bulunulmakta ve Kur'an'ın meşruiyeti sağlandıktan (modernleştirildikten) sonra ona referansta bulunulabilmektedir. İtici bir ifade olduğu için "çağdaş Kur'an üretimi" olarak isimlendirmekte ısrar ettiğimiz bu anlama geleneğinin, Müslümanların 'Kur'an'ı anlama' tarihlerinde emsali görülmemiş türünler vermiş ve vermekte olması da, bu son tecrübeyi özgün kılan hususiyetler arasında sayılabilir. Öyle sanıyorum ki, 'Kur'an'ın anlaşılması' konusunu bu tartışma zemininde ele almaya değer kılan başlıca amil de, Müslümanların Kur'an'la ilişkilerinin bünyesinde barındırdığı varsayılan güncel sorunlardır. Yorum anarşisi olarak da nitelendirilebilecek bu durumun ürettiği sorunlar, burada örneklendirilmeye ihtiyaç hissetmeyecek derecede açıktır.

Buraya kadar, ilahî kelâmın yeryüzündeki son tecellisi olan Kur'an'ın, nüzûl çağından çağımıza gelinceye dek, Müslümanlar tarafından algılanış ve anlaşılışının tarihini yorumbilimsel bir gözle incelemek suretiyle bazı çözümlenmelerde ve saptamalarda bulunmaya çalıştık. 15 asırlık bir süreyi kuşatan ve öznelere kültürel, etnik, sınıfsal, ideolojik, sosyolojik, psikolojik vb. insani açılardan çeşitlilik arz eden bu tecrübenin bir sunum çerçevesinde ele alınması, bazı riskleri göğüsleme pahasına genellemelerde bulunmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bu riski göze almaya değer bulmamızın nedeni, Kur'an'ın anlaşılmasının bu uzun ve karmaşık macerasıyla hesaplaşıp, ona bir anlam vermeden, bulunduğumuz noktayı sıfır noktası ittihaz ederek Kur'an'ı anlamaya yeltenme lüksümüz olmadığına

işaret etme imkanı vermesinden başka bir şey değildir. Müslümanların 'Kur'an'ı anlama' tarihlerinin en önemli dönüm noktaları olarak gördüğümüz bu paradigmatik kırılmalara işaret ettikten sonra, Kur'an'ın anlaşılmasının çağdaş bir sorun olarak ifade ettiği anlama dair bazı değerlerde bulunmak istiyoruz.

Gözlemleyebildiğimiz kadarıyla, Kur'an'ın anlaşılması sorunuyla ilgili çağdaş edebiyatımızda 'anlama' kavramı, Kur'an bağlamında, yaygın olarak iki farklı anlamı ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Birinci yaklaşıma göre, Kur'an'ın anlaşılması, Kur'an metninin lafzî düzeyde içerdiği ibarelerin ne anlama geldiğinin -geleneksel ifadesiyle *ma'nânın*- tespitiyle sınırlıdır. Dolayısıyla, anlama etkinliği, Kur'an'ın ilk nesle ne dediği sorusunun cevabını arar. İkinci yaklaşım ise, Kur'an metninin lafzi düzeyde içermediği, ancak, yorumbilimsel bakımdan Kur'an metninden çıkarılabilecek ileri anlam boyutlarının -geleneksel ifadesiyle *mağzânın*- tespitini de anlama kategorisine dahil etmektedir. Dolayısıyla, anlama etkinliği, Kur'an'ın çağdaş Müslümana ne söylediği sorusunun cevabını arar. Farkedilmiş olacağı üzere, bu tebliğde, baştan itibaren, birinci yaklaşımın anlama tanımı esas alınmıştır. Bu yaklaşımın çağdaş temsilcileri arasında iki seçkin sima olarak Emîn el-Hûlî ve Fazlur Rahman'ın isimlerini zikredebiliriz. Her iki alimin geliştirmeye çalıştığı anlama modelinde de, onların, İslâm dünyasının modernitenin meydan okumalarına maruz kaldığı ve Müslüman entelektüellerin bu meydan okumalara cevap ürettiği dönemlerde yaşamış ve bizzat bu çabaların içinde aktif olarak yer almış olmalarının izlerini görebilmekteyiz. Bu iki alimin Kur'an'ın anlaşılmasıyla yorumlanması arasında bir düzey ayırımına gitmelerinin nedeni, Kur'an yorumlarının üzerine oturabileceği, hatta farklı yorumların üzerinde uzlaşabileceği bir nesnellik alanı üretmenin gereğine inanmış olmalarıdır. Her iki alime göre de, bütün Kur'an yorumları, nesnel ölçütlerle ikna edici bir biçimde ortaya konabilir bir anlama düzeyi üzerine bina edilmelidir. Bu yaklaşımla sağlanmak istenen maslahat, Kur'an'ın yorumlarını denetlemek mümkün olmasa da, anlam/delâlet düzeyinin tahriften korunmasıdır. Aynı maslahatın bugün için de önceliğini koruduğunu itiraf etmek durumundayız. Bu nedenle, bu tebliğ, anlama-yorumlama ayırımını esas almak suretiyle, Kur'an'ın delâlet düzeyinin anlaşılmasıyla sınırlı tutulmuştur.

'Anlama' dediğimiz insanî etkinliğin, doğası gereği yorumbilimsel bir sorun olmasına bağlı olarak, 'Kur'an'ın anlaşılması' tamlaması zaten bir felsefi sorun alanına işaret etmektedir. Ne var ki, 'Kur'an'ın anlaşılması sorunu' tamlamasındaki 'sorun' kelimesinin, 'anlama'nın felsefi bir sorun olmasından çok, çağdaş Müslümanların Kur'an'la ilişkilerinin içerdiği birtakım zorluklara ve belirsizliklere, hatta zaman zaman çoğulculuk nitelemesiyle aklanmak istenen anarşi durumuna bir imada bulunduğu da gözden kaçmamaktadır. Çağdaş Müslümanların Kur'an'ı anlama tecrübelerinde gözlemlenen bu anarşi durumunu yalnızca çağdaş etkenlerle izah etmek, açıklayıcı olmaktan uzak kalacağı gibi, baştan beri işaret etmeye çalıştığımız paradigmatik kırılmalara maruz kalmış bir 'Kur'an

anlama' geleneğinin mirasçıları olmaklığımızı da ıskalamış olur. Bu nedenle, bugün 'Kur'an'ın anlaşılması'nın ne anlama geldiği, ne tür zorluklar içerdiği ve bu zorlukların hangi yollarla aşılabileceği gibi sorunları, varoluş biçimimizi tayin eden iki temel durumu dikkate alarak tartışmak durumundayız: Uzantısı olduğumuz gelenek ve içinde yaşadığımız modernlik.

Kur'an'ı somut bir kitap olarak algılayan nesiller açısından 'Kur'an'ın anlaşılması' veya 'Kur'an'ı anlamak', Kur'an metninin taşıdığı varsayılan anlamların, bazı tekniklere ve yöntemlere başvurmak suretiyle metinden çıkarılması demek olduğu için, anlayan özne ile anlaşılınan nesne ayrışması zemininde bir anlam ifade etmektedir. Başka bir deyişle, Kur'an'ı anlamaktan söz edildiğinde, dışarıda bizden bağımsız varlığı olan bir metnin anlaşılması kastedildiği için, Kur'an bir anlama nesnesi olarak konumlandırılmış olmaktadır. İlk neslin Kur'an'la ilişkisini otantiklik ölçütü alacak olursak, Kur'an'ı anlama nesnesine indirgeyen bir anlama çerçevesini türedi bir çerçeve olarak, çağdaş anlamda 'Kur'an'ın anlaşılması' sorununu türedi bir sorun olarak ve nihayet, Kur'an'ı anlamak için başvurulan yöntemleri, hatta bizzat bir yönteme başvurmayı bid'at olarak niteleyebiliriz. Ancak, bu durumu bid'at olarak nitelememizi gerektiren nedenler, aynı zamanda, Kur'an'la bu tür bir ilişki içinde olmamızı da, kendi tarihselliğimizin dayattığı varoluşsal bir kaçınılmazlık olarak görmemizi gerektirmektedir. Bizler de her nesil gibi kendi çağımızın çocuklarıyız ve Kur'an'la, ancak kendi varoluşsal koşullarımızın ve verili Kur'an algılarının eşliğinde ilişki kurabiliriz; verili Kur'an algılarını içselleştirmeyi yeğlediğimizde de, onları eleştirmeye kalkıştığımızda da durum aynıdır. Başka deyişle, Kur'an'ı anlama sorununa ilişkin bütün yaklaşım biçimlerinin ve çözüm önerilerinin temsilcileri, çağdaşlar olarak aynı varoluşsal zemini paylaşmaktadırlar. Buna bağlı olarak, yöntem karşıtı eleştiriler de dahil olmak üzere, bu zeminde üretilen bütün söylemler, esasen, bir yöntem önerisi içermektedir. Zira anlama/yorumlama yöntemleri, yalnızca anlama/yorumlama etkinliğinde kullanılacak aygıtlar ve teknikler sağlamakla kalmayıp; aynı zamanda, Kur'an'ı anlama/yorumlama etkinliğini izlenebilir ve denetlenebilir bir süreç olarak tanımlamayı mümkün kılan düzeneklerdir.

Çağdaş yorumbilimin kavramlarıyla konuşacak olursak, Kur'an'ın anlaşılmasında, onun ne tür bir anlama nesnesi, daha dar anlamda ne tür bir metin olduğuna ilişkin önyargıların belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Müslümanların Kur'an'ı anlama tecrübelerinin tarihi, bunu doğrulamaktadır. Hata-isabet ekseninde seyreden ictihad kuramının çizdiği sınırlarla yetinen bir nesnelci perspektifle, Kur'an'ın doğru anlaşılabilmesi için gerekli hermeneutik ufkun, yorumlayan özne tarafından mı, anlamının nesnesi olan Kur'an tarafından mı yoksa Kur'an'ın ilgili olduğu konu tarafından mı belirlenmesi gerektiği sorulmak durumundadır. Öte yandan, bu soruya verilecek her cevabın bizi bir kısır döngüyle karşı karşıya getirdiği de ortadadır. Bu nedenle, Kur'an'ın ne tür bir anlama nesnesi olduğu sorusuna verilmiş cevaplar arasında bir tercih belirtmek yerine, esas itibarıyla, bu cevapların her bi-

rinin, Kur'an'ın metinleşme tarihine ilişkin bir önyargıdan hareket ettiğine dikkat çekmekle yetinmek istiyoruz. Daha açık bir ifadeyle, Kur'an'ı anlamamızı önceleyen ön-anlamamızı, yani Kur'an'ın neliğine ilişkin sahip olduğumuz tasavvuru belirleyen, Kur'an'ın metinleşme tarihi hakkındaki bilgi ve kanaatlerimizdir.

Bu itibarla, herhangi bir anlama modelinin veya anlama yönteminin Kur'an bağlamında geçerliliğini tespit etmek için, söz konusu model veya yöntemin öngördüğü metin tasavvurunun Kur'an'ın metinleşme tarihi açısından tutarlı olup olmadığı sorgulanmalıdır. Zira duygusal gerekçelerle ve felsefi argümanlarla bezenen pek çok Kur'an tasavvuru, açık bir biçimde, Kur'an'ın metinleşme tarihini görmezden gelebilmektedir. Bugün İslâmî ilimlerin yüksek düzeyde tedris edildiği akademik kurumların müfredatında Kur'an'ın metinleşme tarihine bir tek saatin bile tahsis edilmemesi; her yıl onlarca yenisi müşterilerin beğenisine arz edilen meâl veya tefsir formundaki ürünlerin, Kur'an'ı mevcut formuyla gökten zembille inmiş bir kitap gibi takdim etmeleri; hatta bizzat Kur'an'ın metinleşme tarihine dair araştırmaların, İslâmî araştırmalar arasında belli bir yüzdeye baliğ olmayacak derecede az yer işgal etmesi gibi durumlar, Müslümanların 'Kur'an'ı anlama' diye bir sorunları olup olmadığı konusunda insanı kuşkuya düşürmektedir.

Çağdaş dönemde, Müslümanlar olarak, Kur'an'la kurduğumuz ilişki konusunda, hafızasını yitirmiş, hatta aslında hiçbir zaman bir hafızaya sahip olmamış bir topluluğun uyku ile uyanıklık arası durumunu andıran bir dağınıklık hâli sergilediğimiz kâsındayım. 'Hafıza kaybı' veya 'unutma' olarak nitelediğim durum, gerek bizzat anlamamızın konusu olan Kur'an'ın mevcut biçimini kazanıncaya kadar pek çok safhalar geçirdiğini, gerekse, 15 asra varan Kur'an'la ilişkimizin tarihinin son derecede karmaşık bir yapı arz ettiği ve bazı iç ve dış etkenlere bağlı olarak pek çok kırılma yaşadığını, dolayısıyla, tekdüze bir yapı arz etmediğini tecahül eden tutumumuzdur.

Oysa, hepimizin bildiği gibi, önümüzde somut bir kitap olarak duran Kur'an, belli aşamalardan geçerek mevcut biçimini kazanmıştır. Kur'an muhtevasının nüzül döneminin tarihsel-toplumsal şartlarıyla irtibatı, Kur'an'ın anlaşılması için bu irtibatın göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır. Ne var ki, mushafın mevcut tertibi, nüzül sırasını yansıtmamaktadır. Bu durum, bizi, Kur'an'ı anlamaya girişmeden önce, Kur'an metni içerisinde yeniden bir kronolojik inşa yapmak gibi bir yükümlülükle karşı karşıya bırakmaktadır. Yazıldıkları dönemin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hazırlanan klasik kaynaklarımız da bu konuda bize çok az katkı sunduğu için, Kur'an metninin tamamının kronolojisini tespit edebilmek, kaynaklarımızdaki bilgileri de kullanmak suretiyle yeni çalışmalar yapmayı gerektirmektedir. Kur'an'ın doğru anlaşılabilmesi için kaçınılmaz gördüğümüz bu 'önçalışma', belli aşamalar içermekte ve her bir aşama kendine özgü zorluklar taşımaktadır. Kur'an'ın anlaşılması sorununun uygulamaya dönük yanını oluşturan bu aşamalar ve zorluklardan söz ederek sözlerime son vermek istiyorum.

1. Kur'an metninin pasajlara bölünmesi

Mushafın mevcut biçimi, en küçük metin birimi olarak âyetleri ve en büyük metin birimi olarak sûreleri birbirinden ayırmaktadır. Dolayısıyla, nazarî olarak, herhangi bir sûrenin farklı zamanlarda inmiş olan vahiy kesitlerinden oluştuğunu bilsek de, sınırlı sayıdaki örnekler dışında, birbirinden bağımsız 'özgün vahiy birimleri'nin nerede başlayıp nerede bittiğine dair hazır bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle, Kur'an'ın kronolojik sırasının tespitinin ilk adımı, bu özgün vahiy birimlerinin tespit edilmesidir. Bu konuda başvurabileceğimiz temel malzeme, isnad ve metin tenkidi ölçütleri açısından güvenilirliği haiz rivayetlerin içerdiği bilgilerdir. Nitekim, kaynaklarımızdaki bu tür bilgilere, bazı Kur'an çevirilerinde de yer verilmektedir. Rivayet malzemesinin sunduğu bu bilgiler dışında, Kur'an'ın kronolojisini tespit etme ihtiyacını bizden önce hisseden oryantalistlerin çalışmaları, değerli bilgiler içermektedir. Ayrıntılarına burada giremeyeceğimiz bu oryantalistik tecrübe, belli yönleriyle tartışılabilir olsa da, dikkate alınmaya değer birtakım ölçütler ortaya koymuştur. Bu ölçütlerin kullanılabilirliği, kaynaklarımızdaki güvenilir malzemenin eşliğinde yeniden gözden geçirilmek suretiyle geliştirilerek, bu amaç için istihdam edilebilir.

2. Pasajların tarihlendirilmesi

Özgün vahiy birimleri belirlendikten sonra, her bir vahiy biriminin nüzûl tarihinin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu konuda da, kaynaklarımız, sınırlı ölçüde de olsa, hareket noktası kılabileceğimiz bilgiler içermektedir. Pasajların tarihlendirilmesi konusunda başvurabileceğimiz bir diğer kaynak ise, ilgili pasajların muhtevalarıdır. Zira Kur'an'da doğrudan doğruya güncel bir olayla ilgili âyetler bulunmaktadır. Nüzûl tarihini, rivayetlerden veya muhtevalarından hareketle tespit edebildiğimiz pasajları kilometre taşları gibi, nüzûl dönemindeki ilgili tarihlere yerleştirmemiz, diğer pasajların tarihlerinin tespitinde başlıca yardımcı rol oynamaktadır. Bu gözle incelendiğinde, kaynaklarımızın, nüzûl tarihine ilişkin bir bilgi olmadığını düşündüğümüz pek çok pasajın nüzûl tarihini saptamamıza yardımcı olacak önemli bilgiler içerdiklerini görmekteyiz. Gerek bu malzeme başvurmak, gerekse, daha önceki tarihlendirme girişimlerinin önerilerini eleştirel olarak değerlendirmeye almak, Kur'an pasajlarının tarihlendirilmesi konusunda ciddi bir mesafe alınmasını sağlayacaktır.

3. Pasajların, ait oldukları zaman dilimine irca edilerek yeniden okunması

Bu aşamaların ardından, nüzûl tarihi saptanan her bir pasajın, o tarih içinde yaşanan olaylar bağlamında yeniden okunması gerekmektedir. Esasen, ancak ilk iki aşamayı aştıktan sonra, Kur'an'ın mevcut formundan, anlamaya elverişli bir metin elde etmiş olacağımızdan, anlama faaliyeti henüz başlamaktadır. Ve unutmayalım ki, bu üç aşamalı anlama etkinliği sonunda ulaşacağımız anlam, yalnızca, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde muhataplarına 'ne dediği' sorusunun cevabı olacaktır.